

УДК 352.07(477)(091)

*В. В. Заблоцький,
д. держ. упр., професор кафедри державної служби, адміністрування та управління,
ДЗ "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка"*

ГЕНЕЗА МОДЕЛЕЙ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ У ПЕРІОД РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

V. Zablotskyi,
Doctor of Science in State Administration, Professor of the Civil Service,
Administration and Management Faculty of State institution "Luhansk Taras Shevchenko National University"

GENESIS OF STATE ADMINISTRATION MODELS ON THE UKRAINIAN TERRITORIES IN THE PERIOD OF THE EARLY MIDDLE AGES

Стаття присвячена дослідженню особливостей державно-управлінської побудови і здійснення влади на теренах України у період раннього Середньовіччя. Проведення об'єктивного компаративного аналізу існуючої історіографічної бази, джерел формування і розвитку державно-управлінської думки є одним з напрямів дослідження еволюції процесів виникнення держав. Проблема визначення слов'янської державності свідчить, що процеси виникнення, формування та розвитку державно-управлінської думки беруть свій початок у ранньому середньовіччі. Треба зазначити, процеси, які відбуваються у новітній історії української держави, відрізняються від критеріїв та принципів державного управління, що призводить до появи особливих суспільно-політичних форм організації держави, що в свою чергу, актуалізує питання про необхідність дослідження традиційних для українського суспільства інституційних форм громадянської організації та розвитку державно-управлінської думки на українських теренах.

The article is devoted to research of the features of state-administrative construction and realization of power on the territories occupied with early Slavs. Realization of objective comparative analysis of existent historiographical base, sources of forming and development of state-administrative idea is one of research lines of states origin processes evolution. The studying of the Slavic statehood sources allows to reveal the process of origin, forming and development of state administrative idea that traces its roots to the early Middle Ages. It is necessary to note that processes that take place in the modern times of the Ukrainian state differ from the European criteria and principles of state administration, that inevitably results in the origin of national social and political forms of state organization, that in turn actualizes the question of research necessity of traditional for Ukrainian society institutional forms of organization and development of state-administrative idea.

*Ключові слова: державно-управлінська традиція, державність, державно-політична консолідація.
Key words: public-adminictrative tradition, statehood, state-political consolidation.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Об'єктивний аналіз відомих історичних джерел дозволяє з'ясувати природу і сутність найважливіших теоретичних питань еволюції і трансформації всього базису історичних, філософських, економічних знань у вітчизняну науку державного управління, що створює умови для визначення основних тенденцій та шляхів реалізації концепцій і стратегій державного будівництва.

У той же час сучасні суспільно-трансформаційні процеси, які відбуваються в новітній історії української держави значно відрізняються від європейських критеріїв, принципів державно-управлінської думки та моделей державного управління, що призвело до появи особливих суспільно-політичних форм організації держави, що актуалізує цілком закономірне питання про необхідність дослідження традиційних для українського суспільства інституційних форм громадянської орга-

нізації та розвитку державно-управлінської думки на теренах України.

АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Огляд дискурсного поля проблеми визначення слов'янської державності свідчить, що процеси виникнення, формування та напрямки вектора розвитку державної управлінської думки беруть свій початок з IX століття і тривають досі. Складність порушеної проблематики пов'язують з фактами порівняно нетривалих і частіше трагічних періодів існування української державності, які суттєво ускладнюють процеси наукових досліджень. Зокрема Л. Гиндин зазначав, що, незважаючи на зростання значення новітніх археологічних матеріалів, які дають можливість більш досконало вивчити виробничу базу слов'ян, еволюцію їхніх поселень, форм побуту та ряд найважливіших проблем їх суспіль-

ного і культурного буття, і незважаючи на інтенсифікацію вивчення лінгвістами давньослов'янських мовних реліктів, письмовим свідченням про ранніх слов'ян досі належить пріоритетна роль при відтворенні початкових етапів соціального, політичного і духовного розвитку слов'янства [12, с. 5].

У той же час, оригінальна література XI—XIII ст., з вивчення якої зазвичай починаються наукові дослідження, представлена досить невеликою кількістю творів, серед яких найбільш часто цитованим є "Слово про закон і благодать" митрополита Іларіона (написано між 1037—1050), "Повчання дітям Володимира Мономаха" (ймовірно 1117), "Послання митрополита-русича Клима Смолятича", "Слово о полку Ігоревім" (кінець XII ст.) та ін. Зокрема, так званий "Лаврентьєвський список", як і більшість інших стародавніх літописів, являє собою редаговане зведення, до якого увійшли "Повість временних літ" у редакції початку XII в. і її продовження, які в основному фіксують події Північної Русі (Суздальського князівства). Такий склад списку відбився на його правописі і мові, різноманітність яких дозволяє припустити або факт участі в процесі редагування кількох авторів переписувачів, або існування багатьох рукописів, які перебували в руках укладача цього зведення і стали основою для компіляції [10, с. 9].

Однією з причин існування широкого різноманіття висновків про періодизацію початку державно-управлінської думки на території Стародавньої Русі полягає в нечіткості визначення головних ознак держави. Наприклад, радянський історик І. Фроянов, визначав такі ознаки держави: розміщення жителів за територіальним принципом; існування публічної влади, відокремленої від маси народу; збір податків для утримання цієї публічної влади. Іншими словами, автор висуває гіпотезу про те, що держава чи існує, чи ні, оскільки проміжних стадій її існування бути не може [5, с. 40]. Варто звернути увагу на той факт, що питання територіального розселення слов'янських племен та їх етногенетичних зв'язків з народами, які проживали в XI ст. на території Європи, досить мало досліджені і часто є приводом для різних спекуляцій [12, с. 10].

Як зазначає П. Толочко, феодальна Київська Русь, займаючи величезну територію — від Балтики і Льодовитого океану до Чорного моря, і від Волги до Карпат, являла собою історично важливу контактну зону між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Це зумовило швидке входження її в загальноєвропейський історико-культурний ландшафт. Про могутність східнослов'янської держави говорили в різних частинах Старого Світу.

Відомості арабських авторів, свідчення скандинавських саг, французькі епічні твори показують Київську Русь як велику державу, яка займала важливе місце в системі європейських політичних, економічних і культурних зв'язків [8, с. 63], географічне розташування якої дозволяє відносити її до когорти середньовічних товариств чорноморсько-середземноморського басейну, центром якого в середні століття була Візантійська імперія. Саме Візантія в той час претендувала на статус спадкоємиці Римської імперії, і займала домінуючу позицію на європейській політичній і культурній арені.

На думку Н. Котляра, дослідження проблематики розвитку соціально-економічних відносин на Русі дозволяє вважати, що початкові процеси утворення державності в її класичному розумінні відбувалися в суспільстві, яке в основному було родоплеменним. Нічого принципового не змінює визнання цього товариства перехідним, від родоплеменного до феодального, так як паростки нового укладу тоді ще тільки пробивалися, не змінюючи соціально-економічної сутності суспільства в цілому [5, с. 42].

На нашу думку, проблема полягає в тому, що більшість літературних джерел, які знайомлять нас з давньоруськими державними формуваннями, походять від авторів, які належали до "цивілізованих" і ворожих в той час "слов'янському варварському" народу товариств. Навіть у "Лаврентіївському літописі" акцентується увага на протистоянні "хороших" законів і високих моральних засад давніх полян і "древлянських" підвалин, які жили "звіриним чином" і "не дотримувалися закону Божого, тому творили самі собі закони". Звернемо увагу на той факт, що до народів, які жили "звірячим чином" автор зараховував також "в'ятичів", "кривичів" і "інших поганих" [10, с. 14]. Виникає питання наскільки принципово і аргументовано була позиція авторів з "поганих" племен і через яку призму цінностей автор їх досліджував?

У цьому аспекті слід звернути увагу на той факт, що літописець надмірно деталізує досить звичний і до наших днів опис банальної процедури миття в "бані древенти", в якій візьмуть "прути младої" і б'ються самі так, що ледь вилізуть живими", але при цьому "творять мов'їння собі, а не муки" [10, с. 9—10]. Це може свідчити про те, що для автора цих рядків "російська лазня", яка, до речі, існує й донині, була надзвичайною дивиною. Таким чином, можна припустити, що автор цих рядків був "німецьким", швидше за все, він був "греком", "візантійцем", який прибув на Русь по князівському запрошенню, і здійснював подачу літописного матеріалу виключно з позиції "цивілізаційного світогляду, законності та моральності" і переносив його на ціннісні та ментальні орієнтири, властиві "візантійським імперським" світоглядним традиціям і настановам.

Крім того, характерно і те, що в давньоруських і старослов'янських літописах про Візантію також вживаються назви Християнське царство. Цей фактор є істотним, адже саме з поширенням на Русі християнства пов'язується початок розвитку феодальної держави в її класичному розумінні. Розвиток і структурне утворення нових форм соціально-політичної організації суспільства, в тому числі на етапі переходу до феодальної моделі державного устрою, тісно пов'язується з релігійними аспектами та особливостями конкретних історико-культурних умов діяльності соціальних суб'єктів, які є результатом досвіду їх економічного, політичного і культурного життя і в той же час визначає особливості інституційних форм державної організації.

МЕТА СТАТТІ

Метою данної статті є осмислення впливу державно-управлінської думки на соціально-економічний розвиток суспільства, визначення закономірностей, що склалися в процесі розвитку українського суспільства та державно-управлінських традицій, коріння яких сягає глибини століть.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛА

Процеси слов'янської державно-політичної консолідації не могли не викликати значні зміни в протодержавному пристрої східнослов'янського суспільства. Зауважимо, що як в російській, так і в українській історіографії існують різні трактування історичної згадки про взаємини племен "поляни" і "козар". Зокрема найбільш поширеною є версія про здійснення "полянами", підпорядкування, накладення данини і здійснення асиміляції цього та інших племен, що проживали на суміжних територіях. Про це свідчить Лаврентіївський літопис, в якому йдеться, що "після смерті братів — засновників" давньоруської держави (Кия, Щека і Хорива) центральним суб'єктом держави стало плем'я "поляни", які є центральним об'єктом опису, і з точки зору автора терпіли образу від "древлян" та інших [10, с. 18]. Але з урахуванням зазначеного, ми пропонуємо прочитати цей літопис з урахуванням усіх відомих нам аспектів і традицій розвитку української держави, тобто з висоти ХХІ століття.

На наш погляд, цікавим є той факт, що в літописі чи не вперше зустрічається згадка про прийняття спільного рішення князем і радою, а також вираз "Козари Руські князі" [11, с. 18]. Російський історик Д. Бантиш-Каменський (1788—1850) відзначав, що Козари населяли територію сучасної центральної України з VII ст.; з кінця IX — Печеніги; з X — Комани або Половці, а з початку XIII в. — Татари. Від останніх розбіглися по гирлу річок Волги, Дону, Дніпра та інших, приморським місцях залишки різних народів, особливо Половців, поклавши початок Козацьким улусам [1, с. 17].

Отже, якщо звернути увагу на етимологію слова "козари", яке, очевидно, є синонімічним слову "козаки", можна виділити факт початку феномену української державної традиції "козацтва" ще з часів Київської Русі. Якщо звернутися до іншого історичного документу — "уклад прав і вольностей Війська Запорозького ..." Пилипа Орлика, то в преамбулі знаходимо згадку, що "войовничий прадавній козацький народ, раніше званий хозарським ..." , причому "народ своїми завзятими походами морем і сухопуттю не тільки довколишні племена, а й саму Східну імперію (Візантію) потрясав своїм страхом" [9, с. 260].

Тісно пов'язаною з інтеграційними етнічними процесами була еволюція вживання в письмових джерелах етнографічних назв. Аналіз показує, що приблизно до 60-х років IX ст. в літописах використовують загальну назву "слов'яни" та регіональні — "поляни", "сіверяни", "древляни", "дреговичі", "словени" та ін. Це не підміняло, а тільки визначало їхню етнічну спільність. У XI — перші десятиліття XII століття етнографічні назви практично зникають і замінюються похідними від назв міст: "кияни", "Новгород", "Полоцьк" та ін. Назва "Русь" поширюється на всю територію східного слов'янського світу, підпорядковану Києву [8, с. 90]. Однак основна маса населення феодальної епохи проживала не в містах або "градах", а у сільських поселеннях [13, с. 84]. Сільське господарство було найбільш поширеним засобом існування переважної більшості населення. Процес консолідації давньоруського народу стимулював державну єдність, спільність економічного розвитку, централізацію церковного управління, єдину церковносло-

в'янську мову тощо. У "Лаврентіївському літописі" зустрічаємо згадку про те, що "Кий князював ... подем живучи і володіючи ... і живучи кожен своїм родом і на своїх місцях" [10, с. 9].

У той же час, Крип'якевич підкреслював той факт, що слов'яни славилися будівництвом міст. Північні землі і досі покриті великим числом городищ, валів і окопів, що залишилися на місці стародавніх міст. На Київщині їх до 450, в Чернігощіне — 150, на Волині 350, на Поділлі 250, в Галичині 100. Недарма скандинави називали Україну "землею міст" (Гардарики) [6, с. 7]. Вважаємо, що слід звернути увагу на топонім цього слова, яке походить від шведського G?rdarike і є спорідненим з давньоруським "городъ, градъ".

Зауважимо, що після згадки про історію взаємовідносин "поляни" і "козар" літопис починає історію руських князів Олега, Ігоря, Святослава, Ярополка, Володимира, військовий і торгово-економічний вектор діяльності яких пролягав по дорозі від "Києва до греків", тобто в напрямку Візантійської імперії, яка вже не могла ефективно протистояти торговельно-економічній або військовій зовнішній агресії.

Якщо зробити деякий історичний відступ до часів розквіту українського козацтва, то стає очевидним, що військові експедиції козацьких загонів проти причорноморських міст Порти Оттоманської розвивалися за аналогічним сценарієм і тими ж дніпровськими водними шляхами. Таким чином, можна висунути цілком логічну гіпотезу про те, чи не були учасники тих військових операцій прямими нащадками і послідовниками слов'янського союзу.

Необхідно відзначити, що в історичній літературі питання про структуру і функції органів управління в Київській Русі обговорювалося досить жваво. Деякий час домінувала думка українського фахівця в галузі історії держави і права М. Володимирського-Буданова (1838—1916), який відзначав факт існування дуалізму давньоруської системи управління: одна система була численна або десяткова (тисяцькі, соцькі, десятники), а друга — дворова (князівські слуги, зокрема тіуни). Першу вчений називав земською і протиставляв їй другу, називаючи її княжою. Автор стверджував, що численна система древніше, що походження її доісторичне, докняжеське, що її треба віднести принаймні до часів великого переселення народів [14, с. 47].

М. Покровський, займаючись проблемою давньоруського віче, вважав, що соціально-економічна ситуація, яка склалася в містах Київської Русі XI століття, мала істотний вплив на трансформацію такого важливого державного феномену як "віче". На його думку, демократичною епохою можна вважати період, коли управління російськими містами стали здійснювати віче і виборні посадові особи. Саме в містах, зростаюче значення яких підтверджується як письмовими джерелами, так і археологічними знахідками, склався потужний клас ремісників і купців. Вони утворили нову політичну силу, яка, починаючи з другої половини XI століття, брала участь в управлінні князівствами і мала свої форми політичної організації, однією з яких і було віче [3, с. 11—12]. Характерно, що ряд дослідників прийшли до висновку, що правом на примус володіли князь, дружина і

міське віче. Зокрема, згідно з думкою М. Донвар-Запольського, віче, яке мало повний набір владних функцій було тільки в Києві і Новгороді. В інших князівствах віче було в тій чи іншій мірі підпорядковане князю [3, с. 6].

О. Щавельов зазначав, що "з'їзди князів з XI в XIV в. були ексклюзивним правом Рюриковичів. Кожен представник роду міг реалізувати своє еventуальне право на владу. Присутність бояр або дружинників носило явно ситуативний характер, вони мали в кращому випадку право дорадчого голосу. Основними функціями з'їздів стали: організація та інституалізація влади всередині роду Рюриковичів; розподіл володінь; примирення окремих князів, цілих кланів, княжих коаліцій і груп; проведення зовнішньополітичних акцій, особливо в процесі взаємовідносин з кочівниками, де існував типологічно схожий інститут [3, с. 278].

Що стосується форми державного устрою Давньоруської держави IX—X століття, то достатньо вдалими є визначення Е. Мельникової — "дружинна держава", оскільки саме верхівка княжої дружини формувала правлячий шар протягом досить тривалого часу. Крім того, цей державний апарат здійснював збір данини, певні судові функції та захист від військових експансій [5, с. 45]. За системою судочинства вважалося, що князь судив тільки своїх васалів, дружинників, свою челядь, рабів. Судив на основі звичаїв ("закон руський" російсько-візантійських договорів). Не може бути й мови про те, що князівська юрисдикція в цей період поширювалася на всю масу населення, зокрема на членів громад. Князі для вирішення найважливіших питань скликали віче (ради) з представників верхівки, родоплемінної знаті і міських жителів.

Підбиваючи підсумки огляду суспільно-політичного розвитку в Київській Русі в дофеодальний період, потрібно зазначити, що на основі розкладу громади створюється політичний апарат, який спочатку зберігає організаційні форми племінної влади. Князь був оточений з родоплемінної знаттю, яка виконувала державно-управлінські функції. Але цей процес розкладання общинного ладу і виникнення паростків феодалізму розвивався неоднаково на всьому просторі Русі та у всіх соціальних шарах. Соціальна структура держави часів Олега та Ігоря представлена в договорах 911 і 944. Наступним чином: київський князь, світлі і великі князі або "всьяке князівство", великі бояри і всі люди руські. Дружинники в цих текстах не згадувалися більше [5, с. 45]. Російський історик В. Пузанов зазначає, що за поданням І. Фроянова Київська Русь X ст. уявлялася як грандіозний союз племен, очолюваний полянською громадою — перехідний етап "родової епохи в ранньодержавні [11, с. 21]".

На початку XX ст. російський історик І. Беляєв класифікував основні еволюційні етапи-управлінської теорії і практики на підставі участі в різних періодах держави "російського народу в діях влади [2, с. 3—4].

Найдавніша епоха. Основні ознаки державного управління російського суспільства в IX—XI ст.: 1) Князь, як менеджер держави обраний вічем в результаті суспільного договору; 2) Віче — вища форма народовладдя об'єднала законодавчі і судові функції; 3) Княжа дружина — зародок майбутнього прошарку чинов-

ників виконавчого апарату держави; 4) Самоврядна і самодостатня форма місцевого самоврядування — земство.

Епоха до Московського єдинодержавства. 1) Князі, 2) Їхні дружини; 3) Земство: участь земства і його представників у політичних справах: дорадча участь за призовом самого князя; участь опозиційна, як сили, які стримують і обмежують князя; участь установча в часи смуту, у випадках скасування князівської влади.

Епоха царів московських: 1) Цар як єдине джерело влади, ієрархічна верхівка законодавчої, судової та виконавчої влади в одній особі; 2) Шар службовців і духовенство, як виконавчий апарат державного механізму; 3) Земство як форма місцевого самоврядування. Занепад місцевих установ та освіта представницьких установ державних: земські Думи. Дуалізм участі земських дум в справах державних: дорадча, на заклик царя, у справах законодавчим, війни і миру і т.д. і установча — для відновлення верховної влади (вибори царів і народний рух 1612).

Епоха після Петра I. Остаточне становлення абсолютистської монархії. Неможливість народного представництва внаслідок кріпосного права і розшарування суспільства.

Ще один досить неоднозначний період розвитку вітчизняної державно-управлінської думки припадає на так зване монголо-татарське іго (кінець 30 — початку 40-х рр. XIII ст.), при якому роздроблені Руські князівства увійшли до складу Монгольської імперії й були підпорядковані Золотій Орді. І. Беляєв відзначав, що самокерована земщина і при татарах мала свій лад, своїх виборних начальників, навіть Земське військо з воєводами окремо від княжих військ. Крім того, "татарська дань була захисницею старого порядку недоторканності земель, які належали земським громадам; і так тривало до тих пір, коли панування татар над Руською землею було ліквідовано, з цим самостійне існування окремих земських військ швидко припинилося [2, с. 63]". Зокрема Ф. Енгельс відзначав, що Білорусія і Малоросія знайшли собі захист від азійського захоплення, приєднавшись до так званого Литовського князівства [4, с. 19].

Наші сучасники, російські історики Г. Носівський і А. Фоменко, досліджуючи картографічний матеріал XVIII в. відзначають, що "південь сучасної України називався Малою Тартарією — Petite Tartarie. Цікаво, що в середині Малої Тартарії відзначена область "Запорізькі козаки" — Cosaques Zaporiski. Іншими словами, запорізькі козаки були складовою частиною Малої Тартарії. Тобто Татарська Орда — це Козацька Орда [7, с. 229]". Відзначимо, що в розумінні авторів слово "орда" означає "рада". Очевидно, що таке трактування одного з найсуперечливіших періодів нашої історії, який припадає на період підпорядкування "Золотій Орді", набуває діаметрально-протилежного сенсу, якщо розглядати його з точки зору "Золотої Ради". Дослідження територіального устрою Золотої Орди може стати ключем до розуміння витоків територіального устрою та державно-управлінської практики часів кінця існування Русі і становлення Московської держави, а також виникненню по суті державного формування — Війська Запорозького.

**ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ
ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Проведене дослідження надає теоретико-методологічне підґрунтя для впорядкування наукового знання щодо особливості генези суспільно-політичних форм української держави. Сучасна теорія державного управління в XXI ст. повинна розвиватися з урахуванням історично-національних особливостей сформованого типу та характеру державного мислення, яке пройшло загартування в процесі тисячолітньої еволюції суспільства, національних особливостей, традицій, культури, ментальності української нації.

Література:

1. Бантыш-Каменский Д. История Малой России. Часть Первая / Д. Бантыш-Каменский. — М.: Типография С. Саливановского, 1830. — 460 с.
2. Беляев И. Судьбы земщины и выборного начала на Руси / И.Д. Беляев. — М.: Императорской общество истории и древностей российских при Московском университете, 1905. — 136 с.
3. Древнейшие государства страны Восточной Европы: 2004 год: Политические институты Древней Руси / Т.В. Гимон, Е.А. Мельникова. — 2006. — 438 с.
4. Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Том 22. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1962. — 805 с.
5. Котляр Н. О социальной сущности Древнерусского государства IX — первой половины X в. / Н. Котляр // Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992—1993 г. — М.: Издательство "Наука", 1995. — 219 с.
6. Крипьякевич И. История Украинской Войска (от княжеских времен до XX в.) / И. Крип'якевич, Б. Гнатевич, С. Стефанов и др. — 4-е изд., Измененное и дополненное. — Л.: Издательство "Мир", 1992. — 712 с.
7. Носовский Г. Великая Смуты. Конец Империи / Г.В. Носовский, А.Т. Фоменко. — М.: Астрель: АСТ, 2007. — 383 с.
8. Очерки истории Украины / П.П. Толочко, Н.Ф. Котляр, А.А. Олейников [и др.]; под общей ред. П.П. Толочко. — М.: "Киевская Русь", 2010. — 480 с.
9. "Пакты и Конституции" Украинского казачьего государства (к 300-летию заключения) / Отв. ред. В.А. Смолий; составители М.С. Трохимчук, Т.В. Чухлиб. — Львов: Мир, 2011. — 440 с.
10. Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. Издание второе. — Л.: Ленинградский ГубЛит, 1926. — 151 с.
11. Пузанов В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкции / В.В. Пузанов. — Ижевск: Издательский дом "Удмуртский университет", 2007. — 624 с.
12. Свод древнейших письменных известий о славянах. Том I (I—VI вв.) / Ред. кол. Л.А. Гиндин, С.А. Иванов (отв. секрет.). — М.: Издательская фирма "Восточная литература" РАН, 1994. — 472 с.
13. Украина в Европе: поиски общего будущего: [Текст] / Под ред. проф. А.И. Кудряченко. — М.: Феникс, 2009. — 544 с.
14. Юшков С. Очерки по истории возникновения и начального развития феодализма в Киевской Руси //

С. Юшков; [Отв. ред. В.А. Смолий]. — К.: Наук. мнение, 1992. — 352 с.

References:

1. Bantysh-Kamenskij, D. (1830), Istorija Maloj Rossii [History of Little Russia], Tipografija S. Salivanovskogo, Moscow, Russia.
2. Beljaev, I. (1905), Sud'by zemshhiny i vybornogo nachala na Rusi [Destiny of the Zemstvo and elective principle in Russia], Imperatorskoe obshhestvo istorii i drevnostej rossijskih pri Moskovskom universitete, Moscow, Russia.
3. Gimon, T.V. and Mel'nikova, E.A. (2006), Drevnejshie gosudarstva strany Vostochnoj Evropy: 2004 god: Politicheskie instituty Drevnej Rusi [The most ancient states in Eastern Europe: 2004: The political institutions of Ancient Rus].
4. Marks, K. and Jengel's, F. (1962), Sochinenija [The works], Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, Moscow, Russia.
5. Kotljars, N. (1995), O social'noj sushhnosti Drevnerusskogo gosudarstva IX — pervoj poloviny X v. [About social nature of ancient Russian state IX — first half of the X century], Izdatel'stvo "Nauka", Moscow, Russia.
6. Krip'jakevich, I. (1992), Istorija Ukrainskoj Vojska (ot knjazheskih vremen do XX v.) [History of Ukrainian troops (from princely times to the XX century)], Mir, Lviv, Ukraine.
7. Nosovskij, G. (2007), Velikaja Smuta. Konec Imperii [Great Distemper. End of Empire], Astrel': AST, Moscow, Russia.
8. Tolochko, P.P. Kotljars, N.F. and Olejnikov, A.A. (2010), Ocherki istorii Ukrainy [Essays on the history of Ukraine], "Kievskaja Rus'", Moscow, Russia.
9. Smolij, V.A. Trohimchuk, M.S. and Chuhlib, T.V. (2011), "Pakty i Konstitucii" Ukrainskogo kazackogo gosudarstva (k 300-letiju zakljuchenija) ["Pacts and Constitutions" of Ukrainian cossack state (the 300th anniversary of the conclusion)], Mir, Lviv, Ukraine.
10. Leningradskij GubLit (1926), Polnoe sobranie russkih letopisej [Complete Collection of Russian Chronicles], Л.: Ленинградский ГубЛит, 1926. 151 с.
11. Puzanov, V. (2007), Drevnerusskaja gosudarstvennost': genезis, jetnokol'turnaja sreda, ideologicheskie konstrukty [Ancient Russian statehood: the genesis, ethno-cultural environment, ideological constructs], Izdatel'skij dom "Udmurtskij universitet", Izhevsk, Russia.
12. Gindin, L.A. and Ivanov, S.A (1994), Svod drevnejshih pis'mennyh izvestij o slavjanah. Tom I (I—VI vv.) [Collection of ancient written sources about the Slavs. Volume I (I—VI centuries)], Izdatel'skaja firma "Vostochnaja literatura" RAN, Moscow, Russia.
13. Kudrjachenko, A.I. (2009), Ukraina v Evrope: poiski obshhego budushhego [Ukraine in Europe: the quest for a common future], Feniks, Moscow, Russia.
14. Jushkov, C. (1992), Ocherki po istorii vznikenovenija i nachal'nogo razvitija feodalizma v Kievskoj Rusi [Essays on the history of the origin and initial development of feudalism in Kievan Rus'], Nauk. mnenie, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 27.04.2014 р.